

СВЯТО ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА І. КОТЛЯРЕВСЬКОМУ В ПОЛТАВІ ВЛІТКУ 1903 РОКУ

У кінці літа 1903 року сталася подія, певною мірою переломна для українського руху в Росії: це було урочисте відкриття у Полтаві пам'ятника батькові нової української літератури Івану Котляревському. Ця подія несподівано для усіх обернулася на величаву національну маніфестацію, зробилася справжнім „святом української інтелігенції”, як влучно назвав його Сергій Єфремов, подаючи звіт зі свята на сторінках „Киевской старини”, одинокого в тих часах українського органу в Росії. Столітній ювілей „Енеїди” було дуже урочисто відсвятковано в кінці 1898 року у Львові. Відбулася величава академія, концерт, „Літературно-науковий вісник” надрукував три промови на тій академії, виголошені трьома видатними професорами українознавства: Михайлом Грушевським, Олександром Колессою зі Львова і Стефаном Смаль-Стоцьким з Чернівців. В пам'ять ювілею було закладено „Українсько-руську видавничу спілку” у Львові, яка так багато зробила для розвитку українського видавництва. Далеко скромніше святковано ювілей „Енеїди” в Україні російській. Здається, у Києві відбувся літературний вечір у російському „Літературно-Артистичному Товаристві” (про українське товариство тоді ще не сміли й думати!), та „Киевская старина” присвятила одне своє число Котляревському, де були надруковані дуже цінні розвідки Івана Тешенка і проф. Миколи Шашкевича про творчість Котляревського. Оце і все. Недурно петербурзька газета „Новости”, що прихильно ставилася до українства, писала про „Замовчаний ювілей”, маючи на увазі ювілей Котляревського. Ще раніше перед тим з ініціативи Полтавського Губерніального Земства поставлено питання про пам'ятник Котляревському в Полтаві. Адже творець „Енеїди” був полтавець, він жив, писав і помер у Полтаві. Кілька років тяглася справа, поки російський уряд дав дозвіл на той пам'ятник, поки збирано гроші, поки сперечалися, на якій вулиці чи площі у Полтаві монумент поставити, поки самий монумент опрацьовувався, – минуло кілька років. Громадянство вже трохи призабуло про пам'ятник, коли на початку літа 1903 року полтавська міська управа почала розсилати запрошення на святкове відкриття пам'ятника різним громадським установам і окремим особам. Відкриття призначено на 30 серпня.

Іван Котляревський

Влітку 1903 року я, як звичайно, поїхав до себе на Чернігівщину. Я умовився з товаришами, що приїду до них до Ніжина. Тоді Ніжин був осередком доволі розвиненого українського руху, і з Ніжина було чимало студентів і студенток в Петербурзі. Цікаво було мені подивитися на це місто, що в XVII–XVIII століттях було осередком української торгівлі, де в 1663 році відбулася „Чорна Рада”, де вибрано гетьманом Брюховецького, де з початком XIX століття князь Безбородько заклав лицей, в якому навчалися Гоголь, Гребінка, Глібов, де інспекторами були Морачевський, перекладач Св. Письма українською мовою, і Чалий, біограф Шевченка... Ніжин розкинувся серед рівного степу і весь потонув у садах, нагадуючи з цього погляду Полтаву. На окраїні міста серед густого парку величезна будова Безбородькового лицю, що був російським урядом перетворений 1875 року на Історично-філологічний інститут, який випускав учителів грецької й латинської мов на цілу Росію (другий такий інститут був у Петербурзі), але втратив усяке значення для України, яка потребувала не класиків, а техніків, агрономів, природознавців. Ніжин мав ще з часів Богдана Хмельницького велику колонію греків, у яких був навіть свій власний окремий магістрат; але з плином часу греки так асимілювалися з українцями, що забули зовсім свою мову і зберегли лишень свої грецькі прізвища, по яких тільки можна було пізнати, якого вони роду.

Я застав у Ніжині чимало моїх петербурзьких товаришів і товаришок. Ми збиралися вечорами в тінистому інститутському парку, серед якого вирізнялася величезна будова інституту, виставлена ще з тих часів, як у ньому навчався Гоголь; співали хором українських пісень, згадували наше петербурзьке життя, і тут хтось сказав, що в Полтаві проектується з'їзд української молоді та що слід, щоб і від нас хтось туди поїхав. Урадили, щоб поїхав я і ще один товариш. Не можна було гаяти часу, наближалось святочне відкриття, і ми вирушили через Київ до Полтави.

У Києві ми довідалися, що на полтавське свято їде багато народу. Весь поїзд у напрямку до Полтави розмовляв українською мовою. У Полтаві на двірці вказували мені то на одного, то на другого українського письменника чи діяча: це приїхав Коцюбинський, казали, а це Чикаленко, а це Єфремов. Ми пройшли пішки з двірця на т. зв. Архієрейську вулицю, де стояла дерев'яна церква, збудована останнім кошовим Запорозької Січі Калнишевським, перевезена недавно з Ромен; я ще бачив її в Ромнах, де вона стояла на передмісті Засилля. Тут, на краю великого яру, що весь поріс деревами, у садибі родини Комличенків знайшли ми пристановище й прожили там цілий тиждень. Не було й гадки, щоб знайти кімнату десь в готелі: все було переповнене. Казали, що Полтава ще ніколи не бачила такого великого з'їзду. Крім нас, замешкало у Комличенків ще кілька приїжджих, серед них ми стріли і наших петербурзьких громадян – Назарієва та інших. Родина Комличенків була чисто українська: син Павло був студентом Одеського університету, дочка навчалася у Петербурзі на курсах; двоє менших хлопчиків, що навчалися в гімназії, розмовляли між собою українською, що мене дуже приємно здивувало, я ще не бачив таких гімназистів. Садиба була дуже затишна, кругом густий сад, з-поза дерев видно по той бік яру Хрестовоздвиженський монастир. Я скоро зорієнтувався в полтавських урочистостях. З'їзд був справді небувалий, можна сказати, з'їхалася уся свідома національна Україна з усіх частин нашої землі; оповідали, що приїхали гості з Галичини, називали всім відомі імена.

Панував якийсь веселий, радісний настрій, люди легко знайомились між собою, сходились мов близькі приятелі, і я за короткий час пізнав чи побачив силу людей, про яких доти знав хіба з літератури або з часописів. Полтава, в якій українська стихія була помітніша, ніж в якомусь іншому більшому місті, відразу вся заговорила українською мовою, іншої на вулицях не було чути. Казали, що розклад свята має бути такий: 30 серпня відкриття пам'ятника, увечері урочиста академія. Другого дня, 31 серпня вранці, панахида на могилі Котляревського; увечері концерт. На третій день, перед полуднем, літературний ранок, увечері вистава „Наталка Полтавка”. У перерві – виставка українського мистецтва. Мене попередили, що треба заздалегідь дістати карту вступу на академію, бо вже всі місця розкуплені або роздані. Я пішов до канцелярії міської управи, де мені сказали, що вже справді вільних місць немає, що можна тільки дістати карту вступу як кореспонденту якоїсь газети. Я заявив, що зголошуюсь як кореспондент однієї російської газети у Вільні і дістав місце на сцені, що, як виявилось, було дуже зручно, бо я все міг бачити й чути.

Було 29-е серпня, переддень головного свята. Товариші сказали мені, що увечері має бути за містом таємне віче української молоді, влаштоване проводом Української Революційної Партії, щоб обговорити становище у зв'язку з заборонаю українських промов і привітань на святі. Надвечір вибрався я з невеликою компанією товаришів над річку Ворсклу. Ми мали плести човном до якогось лісу, далеко вже поза містом. Задля конспірації не віталися з іншими компаніями, що так само плвли до означеної місцевості. Дуже швидко ціла Ворскла вкрилася флотилією човнів, що плвли на захід за водою. Мало виглядати, мов якась прогулянка на лоно природи. А день був чудовий! Кінець літа на Україні завжди буває дуже гарний, вже нема великої спеки, природа ще в повнім розквіті. Отак доплили ми до вказаного кожній групі місця і висадилися в різних пунктах, де вже чекали вартові і вказували, куди маємо йти далі. На широкій поляні серед дубового лісу зібралось понад сотню людей. Тут були представники українських студентських громад, мабуть, з цілої Росії. Були й члени Української Революційної Партії, – їх не кожен з нас мав знати, тим більше, що дехто з них виступав не під своїм власним ім'ям. Декілька товаришів мусили пожертвувати собою, щоб виконувати обов'язок вартових і повідомити нас на випадок небезпеки, себто якби наскочила поліція. Але все обійшлося гаразд.

Головою віча обрали Федора Матушевського, вже давно небіжчика, тоді – студента університету в Дорпаті. Він повідомив, що прийшла телеграма від міністра внутрішніх справ Плеве на ім'я міського голови Трегубова, яка забороняла промови і привітання українською мовою. Отже, треба вирішити, як має поставитися до цього факту українська молодь. Першим зголосився до слова Андрій Жук. В гарячій промові він заявив, що ми мусимо зробити збройну демонстрацію під червоним прапором. Те саме радив зробити і другий промовець Олекса Назарієв. Але дальші промовці виступили проти такої пропозиції. Вони казали, що уряд стягнув і тримає напоготові військову силу, і кожна спроба зробити якусь демонстрацію, та ще збройну, буде зразу ж приборкана і приведе до даремного пролиття крові; крім того, вона призведе до арештів і взагалі до тяжких жертв з боку нашої, ще такої нечисленної інтелігенції. Якщо заборона буде здійснена, то ми маємо запротестувати в іншій формі: закликати публіку, щоб вона покинула зал. Ця

мовчазна маніфестація також справить враження. У такому дусі й було винесено ухвалу. Вже зовсім стемніло, коли ми всі поверталися назад до Полтави, вже не дотримуючись попередньої конспірації. Настрій був піднесений, і далеко понад тихою Ворсклою розлягалися наші співи. Пам'ятаю, співали ми пісню на мотив „Ой у лузі, та й при березі”, а слова були: „Встане знову мати – Україна, вільна, самостійна, від Кавказу аж до Сяну-річки одна, нероздільна!”. Мені припало їхати в одному човні з Василем Сімовичем, головою чернівецької „Січі”, якого ми вважали спеціально за нашого гостя. Він був захоплений усім, що бачив і чув, радів, що перебуває серед української молоді, яка бореться за будучність нашого народу, і вірив, так само як і ми всі, що виборемо Україні цю будучність, та що Україна стане вільна й самостійна не тільки в словах пісні!

Другого дня почалися свята. Бульвар, на якому стояв пам'ятник, був з двох боків оточений лавами кінного війська, але всіх вільно пропускали. Оповідали, що малі військові відділи були сховані в кількох дворах поблизу. Монумент – мідний бюст поета на високому мармуровому постаменті, прикрашений з трьох боків барельєфами-сценами з „Енеїди”, „Наталки Полтавки” і „Москаля-Чарівника”, – був дуже гарний. Напис простий: „Іван Котляревський. 1769–1838”. На другому боці слова з „Наталки Полтавки”: „Де згода в сімействі, де мир-тишина, щасливі там люде, блаженна сторона”. Первісний напис мав звучати інакше: „Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському”, але уряд такого напису не дозволив. Увесь пам'ятник, виконаний полтавським різьбарем Л. Позером, був дуже зграбний і робив надзвичайно приємне враження. Я трохи спізнився на момент відкриття, але, здається, воно відбулося мовчки: просто було знято запону, яка обгортала бюст. Я застав лише, як Борис Грінченко складав вінки до підніжжя монумента і відчитував голосно написи. Публіка вітала кожен вінок голосними оплесками. От і все. Церемонія відбулася просто і спокійно. Військо могло сміливо залишатись у своїх касарнях! Населення Полтави брало участь у святі: було видно силу міщанської молоді, хлопців і дівчат, у мальовничому національному вбранні, і це надавало веселого, святочного вигляду цілому натовпові.

Та „головний бій” мав бути даний увечері на академії. Вже перед самими зборами розійшлася чутка, що гостям з Галичини та Буковини дозволено виголосити привіти українською мовою, та більше – нікому. Академія відбулася у великому гарному „Просвітному будинкові ім. М. Гоголя”. Це властиво був великий театр з партером, галереями, ложами і великою сценою. Зала була вщерть заповнена публікою, так що справді „не було де впасти яблукові”. В одній з лож сидів віце-губернатор, в другій – архієрей. На сцені за великим столом засідала президія міської ради з „міським головою” Трегубовим на чолі. Я примостився на сцені збоку разом з кореспондентами. Академія складалася з двох доповідей про Котляревського: одна – відомої дослідниці історії України Олександри Єфименкової, друга – Івана Тешенка. Обидві виголошувалися російською мовою. По тому були привітання, спершу – від закордонних гостей, себто від Юліяна Романчика, голови української парламентарної репрезентації й віце-голови віденського парламенту; Кирила Студинського, проф. університету у Львові; письменника Василя Стефаника; Євгена Левицького, редактора „Діла”; Мирона Кордуби, історика; Лева Лопатинського, директора українського театру; Миколи Губчака, театрального діяча; Леся Кульчицького, редактора одного українського часопису на провінції (забув його назву); лікаря д-ра Теофіла Грушкевича; Василя Сімовича, делегата „Січі”.

Тільки-но з'явився на сцені Романчик, залунали такі овації, що він довго не міг говорити. Коли ж промовив перші слова: „честь тобі, славний городе...” – знову овації струсонили залу, й по скінченні привіту – знову буря оплесків. Здавалося, що від гуркоту заваляться стіни! Безкінечні овації супроводили слова кожного промовця. Вся зала злилася в одному пориві, люди впадали в екстаз, звуки рідної мови електризували публіку, і тяжко передати словами той настрій, який опанував усіх нас. Та ось з'являється ще один промовець, він говорить від імені „Зеленої Буковини” і кінчає своє слово енергійним віршем: „Мусить щиро наше серце за народ свій битись! Будь що буде, грім чи пекло – не будем журитись!” Хто ж це такий? – питаємо один одного, коли трохи стихли оплески. Та це, кажуть, доктор Немоловський з Хотина, з північної Бессарабії, що прилягає до Буковини. Це спантеличило голову зборів, що мав нещасливий обов'язок не допустити до слова українських промовців з Росії: він поражував Немоловського за гостя з-за кордону і тому не перепинив його. Наближається, одначе, черга на „своїх” промовців. Вони мають говорити за азбучним порядком, отже, першою говорить Ольга Андрієвська, делегатка від

Пам'ятник Івану Котляревському в Полтаві

чернігівського літературно-театрального товариства. Говорить тихим голосом, але українською мовою. Тільки-но це розібрав Трегубов, підводиться з свого крісла, перебиває Андрієвську, сам блідий, і заявляє, що має наказ від міністра не допускати українських привітів. В залі констернація. Не всі ще розуміють, що сталося. Тоді встає і наближається до столу президії Микола Міхновський. Серед мертвої тиші він заявляє, що прибув як делегат від харківської адвокатури, що привіз привіт українською мовою, але тому, що українські привіти не допущені, він передає одну тільки обкладинку, а текст привіту повезе назад до Харкова. З цими словами він кидає свою обкладинку на стіл*. Серед мертвої тиші підходить Михайло Коцюбинський і робить те саме, віддаючи саму обкладинку без адреси. Трегубов, мов у якомусь півсні, мовчки приймає обкладинку, і їх скоро набралася ціла гора на столі. В цей час з галереї чуємо голос: „Виходьте всі з зали”. І вся публіка, як один муж, підводиться з своїх місць, і протягом короткого часу театр спорожнів. Все сталося так швидко, що я, наприклад, лише тоді отямився, як опинився на чистому повітрі, на площі перед театром.

* Полтавська міська Дума (управа) подала до сенату скаргу на міністра за заборону українських привітів. Лише за три роки сенат виніс рішення: заборону „скасувати” (!?) і звернути увагу міністрові на його „неправильний вчинок”. Але сталося це вже по революції 1905 року при змінених політичних обставинах, а головне – Плеве вже не було в живих: він упав жертвою атестату.

Такою ж мірою святом українського мистецтва була вистава „Наталки Полтавки”, що відбулася в тім же гоголівському будинку на третій день. Вже сама участь у виставі чотирьох корифеїв нашого театру: Карпенка-Карого, Садовського, Саксаганського і Затиркевич-Карпинської – може дати уявлення, що це була за вистава. За диригентським пропідом сидів Лисенко, автор музики до „Наталки Полтавки”. Сміливо скажу, що це була одинока і неповторна вистава, бо тих корифеїв уже давно немає на світі... Ще мушу згадати про літературний ранок перед полуднем 1 серпня. В залі гоголівського будинку (бо це була найбільша зала в Полтаві) показували чарівним ліхтарем сцени з „Енеїди” – на малюнках відомого українського артиста маляра й етнографа Порфира Мартиновича. До кожної картини текст з „Енеїди” виголошував Микола Сахаров, студент з Петербурга. Згадаю також про виставку українського мистецтва, що відбулася в тих днях. Тут загальну увагу викликав проект будинку Полтавського Губерніального Земства, зроблений в українському стилі Василем Кричевським і ним же виконаний кілька років згодом. Це була прекрасна пам'ятка українського мистецтва, де все репрезентувало те мистецтво, кінчаючи колосальними плафонами в залі засідань, мальованими славним харківським малярем С. Васильківським (малюнки „Полтавський степ”, „Полтавське село” й історична сцена „Вибір Мартина Пушкарка на полтавського полковника”), і меблями в українському стилі. Цей будинок, в якому містився в останніх роках історично-етнографічний музей, вже не існує: його висадили в повітря німецькі варвари, відступаючи в 1944 році з Полтави.

Цілий тиждень пробув я у Полтаві, і цей тиждень зробив на мене на віки незабутнє враження. Мушу щиро сказати, що такого піднесення духа, такого одушевлення, я не пережив навіть в момент відродження української державності в 1917–1918 роках: дні полтавських свят показали всім, хто був на них присутній, що ми – не купка якихось колоністів на рідній землі, які живуть відокремленими гуртками, а що ми – громадянство, що нас цілі тисячі, що у нас усіх б'ється в грудях одне серце, що всі ми одушевлені однією думкою, однією ідеєю, незважаючи на всі кордони, якими нас переділили чужі держави. Полтавські дні звістили, що вже наступає справжнє національне відродження. І це була не тільки моя думка, мабуть, це відчував кожен, хто пережив ці ясні сонячні дні у Полтаві. Вже одне те, що я побачив стільки наших славних діячів, які вже увійшли до історії рідного краю! Частина учасників свята сфотографувалася тоді в Полтаві однією

спільною групою. Ця група не раз уже була репродукована по різних виданнях, бо вона дійсно має історичний інтерес. Кого тільки не бачимо на ній! Це справжній український іконостас: ось в центрі сидить старенька Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), біля неї Олена Пчілка, а там далі – професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка, Хоткевич, Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Тешенко, Єфремов, Микола Левитський, Шраг – і цілий ряд старших та молодших діячів. Де б можна було їх усіх вкупі побачити? На полтавські свята, як я вже казав, прибула значніша група українців з Галичини, дехто приїхав разом з дружиною. Це вперше наші люди познайомилися зблизька з своїми галицькими братами. І я також тоді вперше у своїм житті побачив галицьких земляків і познайомився де з ким із них...

ІНФОРМЕ